

ФЕДОРЧЕНКО О.В., КРАВЧУК В.С.

УДК: 94(477)

СПОЖИВАЦЬКА МОЖЛИВІСТЬ ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРАКТИК ХЕРСОНЦІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню умов споживання дозвіллевих практик херсонців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано основні чинники, що сприяли розвитку культури дозвілля: рівень матеріального добробуту, наявність вільного часу та рівень особистої культури херсонців.

Ключові слова: дозвілля, вільний час, дозвіллеві практики, Херсон.

Статья посвящена исследованию условий потребления досуговых практик херсонцев в конце ХІХ – начале ХХ вв. Охарактеризованы основные факторы, которые способствовали развитию культуры досуга: уровень материального благосостояния, наличие свободного времени и уровень личной культуры херсонцев.

Ключевые слова: досуг, свободное время, досуговые практики, Херсон.

The article investigates the conditions of leisure activities consumption by Kherson citizens during the late nineteenth and early twentieth centuries. There were outlined the main factors that contributed to the development of the leisure culture: the level of material well-being, availability of free time and the level of personal culture of Kherson citizens.

Key words: leisure, leisure time, leisure activities, Kherson.

У масовій свідомості дозвілля та особливо його культура асоціюються із чимось другорядним, не вартим уваги в нашу бурхливу епоху. В період ринкових відносин головне для більшості людей – мати роботу. Трудова сфера є однією з головних у нашому житті, фактором, який визначає місце людини в суспільстві. Однак, якщо праця – це основа життєдіяльності, то вільний час – її зворотній бік. Дозвілля є складовою частиною вільного часу та одночасно становить один із соціально-економічних факторів, які впливають на рівень життя.

Дослідження історії дозвілля вітчизняними істориками активізувалося на межі тисячоліть, оскільки за радянських часів історія зводилася до історії державності, економіки, і тим самим

величезна сфера людського життя – дозвілля залишалася поза увагою [30]. Вітчизняними й зарубіжними авторами розглядаються питання еволюції дозвіллевих практик [42], дозвілля жителів конкретних регіонів, міст у різні часові проміжки [20; 4; 5; 14; 21; 7; 23; 33; 49; 2], дозвілля у середовищі конкретних соціальних груп [38; 36], дозвіллеві практики у чітко визначених соціально-культурних подіях [3]. Проте вивчення дозвілля Херсона наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не привертає увагу дослідників. Варто зазначити, що певний внесок у розроблення проблеми дослідження споживацьких можливостей херсонців здійснили краєзнавці. Однак більшість краєзнавчих робіт має публіцистично-популярний характер і спрямована на те, щоб у загальних

писах змалювати історію міста [1; 8; 10; 12; 17; 31; 37; 40; 39]. Тому варто констатувати, що споживацька можливість дозвілля жителів Херсона наприкінці XIX – на початку XX ст. потребує дослідження.

З огляду на таку ситуацію, метою даної статті є спроба дослідити спроможність жителів Херсона наприкінці XIX – на початку XX ст. задовольнити свої дозвіллі потреби. Автори поставили перед собою завдання охарактеризувати ступінь залучення м. Херсона у процес становлення індустріального суспільства в Російській імперії та показати потенційну можливість його жителів споживати дозвіллі практики через призму існування станового і соціально-економічного поділу населення.

Хронологічні рамки обмежено 1880-ми роками – 1914 р.: нижня межа обумовлюється становленням елементів індустріального суспільства в Російській імперії і в Херсоні зокрема, верхня – початком Першої Світової війни.

Головним чинником, який вплинув на еволюцію економічного та суспільного життя на українських землях у період кінця XIX – початку XX ст. стало формування аграрно-індустріального (в перспективі індустріального) суспільства в Російській імперії. Разом із тим її регіони і міста, в залежності від економічного потенціалу, географічного розташування раніше чи пізніше, більшою чи меншою мірою відчували на собі цей процес.

Визначити реальну можливість херсонців на межі століть реалізувати себе у сфері дозвілля допоможе характеристика урбанізаційних, демографічних, модернізаційних процесів у Херсоні наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей період Херсон являв собою типово місто часів мануфактурного періоду капіталізму. За кількістю населення з-поміж міст українських губерній він займав середню сходинку з невисокими темпами урбанізації та зростання населення. Статеві-вікова структура населення поєднувала риси традиційного суспільства, характерні для

сільської місцевості і невеликих міст Південного регіону. Освітній рівень херсонців відповідав невеликим містам Наддніпрянщини і значно відставав від великих міст, таких, як Одеса, Київ, Харків [29, с. 11-25; 47, с. 10-15; 15, с. 505; 35, с. 49-51, 55].

За структурою зайнятості Херсон був типовим промислово-торговим містом, що виконувало також суттєві адміністративні та деякі освітні функції. Проте структура економіки Херсона відставала від провідних індустріальних центрів України як за кількістю промислових закладів, так і за розмірами та обсягами виробництва [22, с. 2, 40, 67; 35, с. 58].

Спогади жителів теж змальовують Херсон як тихе провінційне місто із відносно незначною кількістю робітників та одночасно значною селянською масою, яка проживала на околицях і поривала із своїм станом [6, с. 26, 30; 18, с. 63; 9, с. 111]. Яскраво і лаконічно змальовує у своїх спогадах традиційний уклад Й. Векслер: «Робоча маса була релігійною, ходила в церкву, виконувала обряди, вірила у те, що так і потрібно було, і ніщо не повинно змінюватися» [6, с. 32]. Тобто місто мало багато складових елементів традиційного суспільства і значно відрізнялося, наприклад, від Одеси з її бурхливим життям [6, с. 34].

Таким чином, за різними критеріями Херсон займав середнє місце між великим містом і провінційним містечком, а тому відповідно у його житті одночасно співіснували складові традиційного і нового – індустріального суспільства. Це, в свою чергу, впливало на дозвіллі практики міста кінця XIX – початку XX ст., що органічно поєднували елементи старого й нового.

Варто розглянути три основні чинники, які сприяли розвитку культури дозвіллевих практик наприкінці XIX – на початку XX ст. Це, по-перше, рівень матеріального достатку особи, по-друге, наявність вільного часу та останнє – рівень особистої культури [26, с. 43].

Спершу зупинимося на характеристиці ступеня соціальної диференціації херсонців. Це допоможе здійснити оцінку вартості та власності на нерухоме майно в місті. Так, 32,8% херсонців, згідно з переписом 1897 р., жили в задовільних умовах (одна кімната і кухня), «середній клас» (2-3 кімнати і кухня) – 45,5%, заможні (4-6 кімнат і кухня) – 20,6%, багатії (6 і більше кімнат) – 1,9%. Проте не варто перебільшувати убогість мешканців міста. У 1904 р. 43% населення Херсона мали у приватній власності нерухомість. Їх розподіл за соціально-становими групами свідчить, що більшість жителів міста можна віднести за тогочасними уявленнями до середнього класу [35, с. 49].

Слід навести конкретні заробітні плати херсонців наприкінці XIX – початку XX ст., спираючись на соціально-економічну структуру херсонців з самостійним прибутком згідно з Всеросійським переписом 1897 р. Одразу треба зазначити, що дані будуть вибіркові і неповні, оскільки загальний та вичерпний перелік скласти просто нереально. Більшість самодіяльного населення Херсона була зайнята в промисловості і ремеслах (23,7% самодіяльного населення) [35, с. 57]. Середня заробітна плата робітника в залежності від спеціалізації заводу, фабрики наприкінці XIX ст. коливалася від 40 до 270 руб. на рік [22, с. 62]. Однак цілком логічно, що між заробітною платою робітника-чорнороба і кваліфікованого спеціаліста, а тим більше – прибутком власника промислового об'єкта була нездоланна прірва. Разом з тим на початку XX ст. в цілому спостерігалася зростання оплати праці робітників (за виключенням періодів катаклізмів) [24, с. 37].

На транспорті та у зв'язку працювало 4,8% самодіяльного населення Херсона [35, с. 57]. Так, у залізничників становище в оплаті виглядало наступним чином (за даними по українських губерніях Російської імперії): найбільш оплачувані становили близько 6%, їхній оклад коливався від 720 до 1200 руб. на рік, близько 15% - від 360 до 720 руб. на рік, ? залізничників отримували від

120 до 360 руб. на рік і приблизно 4% - не більше 120 руб. на рік [24, с. 38]. Серед зв'язківців Херсона початку XX ст. із заробітною платою спостерігалася наступна ситуація: найбільш оплачувані (від 750 до 1200 руб. на рік) склали 13%, від 360 до 750 руб. на рік – 42% і найменш оплачувані (від 120 до 360 руб. на рік) – 45% [27, с. 65-71].

В управлінні містом та охороні правопорядку працювало і несло службу 3,8% самодіяльного населення. В міському управлінні оплата коливалася від 275 руб. на рік (кур'єри) до 4000 руб. на рік (міський голова) [34, 28 лютого, с. 2]. Оклади поліцейських коливалися від 120 руб. на рік (городові резервні) до 5500 руб. на рік (поліцмейстер) [24, с. 50]. Зрозуміло, що осіб з високими окладами нараховувалися одиниці. Принагідно зауважимо, що у середовищі чиновництва Російської імперії досить поширеними були нелегальні доходи, розмір яких важко підрахувати [25; 45].

В освіті працювало значно менше осіб (1,9%) [35, с. 58]. Нижню межу зарплати вчителів початкової школи у розмірі 360 руб. на рік встановили 3 травня 1908 р.; у середній школі міністерства народної освіти вчитель із вищою освітою отримував 900 руб. на рік. Крім того, вчителям виплачувалася доплата за вислугу років. Ще краще забезпечувалися викладачі гімназій [24, с. 69].

Очевидно, що в основній масі херсонців заробітна плата не виходила за межі 400 руб. на рік (33 руб. на місяць). Для порівняння: пара американських чоловічих чобіт у першому десятилітті XX ст. коштувала 2 руб. 40 коп., патефон – від 5 руб., велосипед імпортований – від 40 руб., ціна житнього хліба (1 фунт) наприкінці XIX ст. у Херсоні становила у середньому 2 ? коп., хліб вищого гатунку (1 фунт) коштував 5 коп. [34, 24 березня, с. 4, 16 квітня, с. 4, 5 грудня, с. 4; 48, 2 січня, с. 2].

Іншим елементом можливості проводити дозвілля є наявність в індивідуумі вільного часу. Слід зазначити, що вільний час як такий є породженням індустріальної епохи. У традиційному суспільстві час не поділявся

на вільний та робочий: працювали стільки, скільки було треба. Проте з кінця XIX ст. спосіб життя людей докорінно змінився. Працюючи на виробництві, люди усвідомили це нове для них явище – вільний час. Адже тепер робочий день мав чітко визначені початок та кінець, і після необхідних домашніх справ та задоволення фізіологічних потреб лишався нічим не зайнятий час [26, с. 37].

Перейдемо до розгляду існування вільного часу в робітників Херсона. Цей прошарок стосовно вільного часу був найбільш обділений. Робітники великих підприємств працювали по 9-12 годин на добу, а кустарних – і того більше. Початок XX ст. позначений соціальними вибухами, які, в свою чергу, сприяли скороченню робочого дня. Вихідними лишалися неділі та 17 офіційних свят. Проте нерідко права робітників ігнорувалися адміністрацією заводів і фабрик [24, с. 29-32].

Наявність вільного часу у торговців, які становили 14,9% самодіяльного населення Херсона, важко визначити. Ясно, що вони працювали на свій розсуд. Робочий день залежав від специфіки справи, конкуренції, ділової активності. Можна припустити, що працювали вони не більше світлового дня, тобто коли можна було віднайти покупця [24, с. 25, 33], хоча спостерігалися і виключення. Так, згідно зі спогадами херсонців, у святкові дні алкогольні напої можна було придбати без проблем протягом доби [19, с. 157]. Можна навести ще один цікавий факт. Так, торговці-євреї у суботу зачиняли свої крамниці й відпочивали цілий день, що викликало неприхований подив у їхніх колег – євреїв-одеситів [6, с. 32]. В цьому чітко простежуються елементи традиційного укладу життя.

Зупинимо свою увагу на державних службовцях. У них чітко визначався графік роботи; з цього переліку слід виключити військових, співробітників правоохоронних структур, у яких був специфічний графік роботи. Вихідним днем встановлювалася неділя [24, с.24-26]. Інший фактор, що

відіграв важливу роль у формуванні бюджету вільного часу чиновників Російської імперії – це значна кількість релігійних свят (на офіційному рівні святкували лише православні) та святкових днів, пов'язаних з імператорською родиною. Так, за часів Миколи II (1894-1917 рр.), крім вихідних неділь, нараховувалося п'ять днів, коли державні установи зовсім не працювали, і 29 днів із скороченим робочим днем (не більше двох годин) [28, с. 225].

У цілому можна відзначити існування в деяких державних чиновників короткого робочого дня. Так, Г. Федотов у своїх мемуарах охарактеризував особливості державної служби в кінці XIX ст.: «Служба у державних конторах зводилася до перебування п'ять-шість годин, яке скрашувалося приємними розмовами» [51, с. 125]. Одночасно з цього впливала інша особливість: наявність більшої кількості вільного часу у службовців давала їм можливість отримувати додатковий заробіток [13, с.35].

Зайнятість представників вільних професій (вчителі, викладачі, юристи) перебувала у залежності від їхньої освіти, особистого професіоналізму, навичок, досвіду, авторитету, іміджу [24, с. 33].

Третій чинник розвитку дозвілля – рівень особистої культури, що у великій мірі залежить від освіти та виховання. Логічно припустити, що чим більш освічена людина, тим більшим буде її прагнення використати вільний час з максимальною користю для себе [26, с. 42].

Серед херсонців у 1897 р. частка письменних становила 43%. Такий відсоток відставав від рівня освіти великих міст [35, с. 55]. Яскраво описував інтелігентне обличчя Херсону К. Хетагуров у листі Ю. Цаліковій від 15 липня 1899 р.: «Совершенное отсутствие интеллигенции... В толпе ни одной путной физиономии не видно, ни педагогов, ни судейских, нет даже военных, всё какая-то сплошная бесцветная масса маклеров, приказчиков, модисток, и только в гимназическом саду попадаются в

довольно большом обилии студенческие и гимназические фуражки» [32].

Крім того, спостерігалася різниця в рівні освіти гендерних, етнічних, станово-соціальних груп. Неписьменних жінок нараховувалося значно більше, ніж чоловіків. Серед етнічних меншин найбільше письменних спостерігалось у німців, євреїв, потім йшли росіяни та українці. За становим поділом більше 80% дворян та чиновників могли писати, більше того, саме вони становили основну масу осіб, які мали вищу і середню освіту. Серед міщан і купців могли писати близько 41%, серед селян – лише 37%. Останні отримували освіту, як правило, домашню або в початкових школах [35, с. 57].

Тобто освітній рівень надавав потенційну можливість реалізувати себе у культурно-дозвіллевих практиках монополістам на освітньому ринку послуг – дворянам, чиновникам, інтелігенції, й лише потім – купцям, торговцям, робітникам і селянам.

Таким чином, заможніший прошарок херсонців, більшість якого становили дворяни, вищі й середні чини, частково інтелігенція, крупні торговці, був найосвіченішим, одночасно мав відносно більше вільного часу, а отже, й гіпотетично більші перспективи стосовно реалізації культури дозвілля. Разом з тим інші прошарки жителів Херсона, що не займали посади та місця в соціально престижних, передових і прибуткових видах діяльності, теж мали можливість реалізувати себе у сфері дозвілля, однак потенційно їхній спектр споживання дозвіллевих практик був значно вужчий. На такий стан речей вплинуло існування пережитків традиційного укладу життя з його чітко вираженою становістю суспільства.

Бібліографія

1. Алеферко О. Сквозь годы и судьбы. Современный Херсон / О. Алеферко, С. Алеферко. – Херсон: Наддніпряночка, 2003. – 224 с.

2. Альков В.А. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Альков. – Х., 2012. – 18 с.
3. Андриец Г.А. Массовые городские праздники на юге Дальнего Востока России (конец XIX – начало XX вв.) // Россия и АТР. – 2007. – № 1. – С. 155-165.
4. Аронов А.А. Досуговая культура в городах Курской губернии второй половины XIX - начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01 / А.А. Аронов. – Курск., 2012. – 18 с.
5. Бутакова Н.В. Досуг горожан Алтая в конце XIX в. // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Четвертые науч. чтения памяти проф. А.П. Бородавкина: Сб. науч. трудов / Н.В. Бутакова. – Режим доступа: http://new.hist.asu.ru/biblio/gorsib2_1/200-214.html
6. Векслер И.Н. Херсон и его жители / И.Н. Векслер // Упоряд.: В. Андреев, Т. Брагченко, С. Дяченко та ін. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 120 с.
7. Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Вовк. – К., 2007. – 20 с.
8. Водотика С.Г. Історія Херсонщини / С.Г. Водотика, С.Г. Сінкевич. – Херсон: Наддніпряночка, 2003. – 202 с.
9. Водотика С.Г. Мемуари херсонців як джерело з історії міста Херсона першої третини XX ст. / С.Г. Водотика, Т.С. Водотика // Південний архів. Зб. наук. праць (історичні науки). – 2003. – Вип. XII. – С. 110-119.
10. Горностаев Е. Улица Суворова. Суворовская. Нетленная летопись края. – Херсон: Наддніпряночка, 2007. – 224 с.
11. Горобець В.М. Історія повсякдення / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. кол. В.А. Смолій та ін. – Т.2. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 618-619.
12. Дяченко С. Губернаторская забота о Потемкинском бульваре / С. Дяченко // Новый фаворит. – 2003. – №4. – С.25.
13. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
14. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна. – К., 2006. – 20 с.
15. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 687 с.
16. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя Радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: НАН України, Інститут історії України. – Кн.1. – [Ч.1]. – 2010. – С. 5-46.
17. Коротецкий А. Летопись Херсона / А. Коротецкий. – Херсон, 2004. – 283 с.
18. Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого (фрагменты) / С.И. Кривошеин // Південний архів. Зб.

- наук. праць (історичні науки). – 2001. – Вип. VI. – С. 63-70.
19. Кручених А.Ф. Маскарад / А.Ф. Кручених // Константы. – 1994. - №2. – Т.1. – С. 157-162.
 20. Литягина А.В. Досуг в городах России во второй половине XIX – начале XX вв. / А.В. Литягина // Вопросы истории. – 2007. – №10. – С. 136-142.
 21. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Лукашевич. – К., 2006. – 16 с.
 22. Микулин А.А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства / А.А. Микулин. – О.: Тип. Южно-Русского печатного дела, 1897. – 276 с.
 23. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Мічуда. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
 24. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914) / В.Б. Молчанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с.
 25. Молчанов В.Б. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX-XX ст. – 2008. – Вип. XIV. – С. 247-267.
 26. Нельга Т.О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т.О. Нельга // Соціологія. – С. 37-43. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/5-6.2007/37-43.pdf>
 27. О временных штатах 218 соединенных почтово-телеграфных учреждений // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1886. – №2. – С. 65-71.
 28. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 / Сост. под ред. А.А. Золотарева. – Х.: Типография Херсонского губернского правления, 1911. – 341 с.
 29. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – М.: Изд. Центр. Статист. К-та МВД, 1904. – 319, XVI с.
 30. Петрова І.В. Історія дозвілля: проблеми періодизації / І.В. Петрова. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_4/9.pdf
 31. Пиворович В.Б. Улицами старого Херсона. Иллюстрированное приложение к журналу «Летопись Причерноморья» / В.Б. Пиворович, С.А. Дяченко. – Херсон: Штрих, 2002. – 196 с.
 32. Письмо К. Хетагурова к А. Цаликовой из Херсона от 15 июня 1899 г. // К. Хетагуров. Собрание сочинений в 3 т. - Т.3: Публицистика и письма. – М, 1951. – С. 35-39.
 33. Ревенко В.В. Побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ревенко. – Миколаїв, 2013. – 20 с.
 34. Родной край. Херсон. – 1909.
 35. Савенок Л.А. Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. / Л.А. Савенок // Південний архів. Зб. наук. праць (історичні науки). – 2003. – № 12. – С. 47–60.
 36. Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX – начала XX века / Э. Свифт // Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Е.В. Дуков]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – С. 300-315.
 37. Скороход А. Херсон: вчера и сегодня. Сборник очерков / А. Скороход. - Херсон: Наддніпряночка, 2008. – 252 с.
 38. Судакова О.М. Святкове і повсякденне дозвілля купецтва та фабрично-заводських робітників: монографія / О.М. Судакова, М.Е. Вільчинська-Бутенко. – Суми: Вид-во Сум. держ. ун-ту, 2012. – 118 с.
 39. Сухопаров С. Старый Херсон Сергея Сильванского / С. Сухопаров. – Херсон: Слаж, 2002. – 262 с.
 40. Сухопаров С. Улицы Херсона. Очерки / С. Сухопаров. – Херсон: Слаж, 2002. – 158 с.
 41. Трегубов Б.А. Свободное время молодежи: сущность, типология, управление / Б.А. Трегубов. – СПб., 1991. – 151 с.
 42. Удовенко Л.О. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття / Л.О. Удовенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – №1006. – С. 70-75.
 43. Удод О. Історія повсякденності: проблематика методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – №4. – С. 40-45.
 44. Удод О. Історія повсякдення як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякдення) / О. Удод // Доба. – 2002. – №3. – С. 2-10.
 45. Федорченко О.В. Нелегальні прибутки поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Таврійської і Херсонської губерній) / О.В. Федорченко // Сторінки історії. – Вип. 30. – К.: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2010. – С. 42-52.
 46. Федчиняк А. Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти / А. Федчиняк // Історія та правознавство. – 2007. – №35. – С. 6-8.
 47. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Вып. I. (Население и сельское хозяйство). – Херсон: Паровая Типо-литография О.Д. Ходушиной, 1910. – 75 с.
 48. Херсонские губернские ведомости. – Херсон. – 1899.
 49. Хоменко С.Ю. Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.Ю. Хоменко. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.
 50. Шавельский Г. Русская церковь в предреволюционное время / Г. Шавельский. – М.: Артос Медиа, 2005. – 510 с.
 51. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX вв. / Л.Е. Шепелев. – СПб.: Искусство-СПб, 1999. – 479 с.
 52. Юг Херсон. – 1900.

